

עליו משפט

כתב העת של המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

אלול תשע"ח, ספטמבר 2018

כרך יד

משפט ומדעי הרוח

5	דבר העורך אבישלום וסטרייך.....
9	איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל) ענת רוזנברג.....
33	דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית: על מעמד המקודש של שלטון החוק ושל בית המשפט העליון בישראל אלעד ליסון.....
101	"על כן אנו מבקשים להיות לו לפה": הנרטיב המשפטי והאתוס הלאומי: עיון מחודש בפסק דין יגאל עמיר ליאת פרידגוט נצר.....
143	"מעשה לילית" כפאניקה מגדרית ומשפטית: על ציד מכשפות בישראל 2014, בין מיתולוגיה, חברה ומשפט אורית קמיר.....
175	"הסוף הטוב": דילמות של צדק משפטי מול צדק פואטי בסיפורי מארי דה פראנס דניאלה גורביץ'.....
203	הכול בעיני המתבונן: חברת הדבורים כמשל לחברה האנושית ברומא העתיקה רחל (ראקלה) חסן.....
225	עונשי מוות חדשים באימפריה הקרולינגית ויקי מליכסון.....
249	"שהלב עיקר האדם ועיקר כל המצות וכל העבירות" (רבינו בחיי): על ניסיון בלתי צליח במשפט העברי שלמה גליקסברג ואילן סלע.....

עליו משפט

כתב העת של המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

אלול תשע"ח, ספטמבר 2018

כרך יד

עורך

אבישלום וסטרייך

רכזי המערכת – תשע"ז

ערן אגם, יערה כליף

חברי המערכת תשע"ז

רחל בירון, אנואל בלושטיין, מאי גורן, שלי גרינברג, עומר דגן, יעל דוד, אלונה דרורי, דנה הלפרט, אילנה טל, רחל פאלק, ברוריה פריד, קטי רוזין, עדן רוש, שיר שטרית, עמית שרון

רכזות המערכת – תשע"ח

רחל פאלק, שיר שטרית

חברי המערכת תשע"ח

שרון אלטבך, מירי בוחניק, צחי הוק, משה זילברמן, אסף יהודה חרלופסקי, עדה יעקבי, דניאל כהן, לידר לוגסי, עומר לוי, אליהו קראוזה

מזכירת המערכת

גלי כהן

עריכה לשונית

יהודית ידלין

הפקה

ענת זקון

הוצאה לאור

המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

נשיא המרכז האקדמי – פרופ' משה כהן אליה

דיקן בית הספר למשפטים – פרופ' יעד רותם

דיקן בית הספר למנהל עסקים – פרופ' גל רו

ראש החוג לחשבונאות – ד"ר רימונה פלס

דיקן הפקולטה למדעי המחשב (בהקמה) – ד"ר אבי יוסיפוף

סגל ההוראה בבית הספר למשפטים:

ד"ר שלי קרייצר-לוי	פרופ' משה כהן אליה	עו"ד מיכל אהרוני
עו"ד רותם רוזנברג רובניס	עו"ד סאני כלב	ד"ר טלי אמיר
פרופ' יעל רונן	גב' הלן כצנלסון	ד"ר דניאלה בייניש
פרופ' יעד רותם	ד"ר אייל כתבן	ד"ר אורי בן אוליאל
עו"ד אורטל רייסמן	עו"ד שרה לואיס	גב' גלית בנצור
עו"ד הישאם שבאיטה	מר רן לוסטיגמן	פרופ' ליסה ברנשטיין
ד"ר גיא שגיא	עו"ד ליאת לייזר	ד"ר דניאל גולדשטיין
ד"ר קרני שגל-פפרקורן	ד"ר איתי ליפשיץ	ד"ר גרשון גונטובניק
ד"ר סיגל שהב	פרופ' פבלו לרנר	ד"ר חאלד גנאים
מר יואב שוטן	עו"ד אסף מנשה	פרופ' יוסי דהאן
פרופ' גילה שטופלר	ד"ר דורון מנשה	ד"ר רועית דהן
ד"ר עודדה שטיינברג	ד"ר דב סולומון	ד"ר ליאור דוידאי
ד"ר אילנה שילה	ד"ר עופר סיטבון	ד"ר רונית דוניץ-קידר
פרופ' פנחס שיפמן	עו"ד יעל סנאי	פרופ' אביחי דורפמן
עו"ד קרן שמש פרלמוטר	פרופ' בועז סנג'רו	פרופ' שחר דילברי
ד"ר בועז שנור	גב' דנה פאר	ד"ר אסף הראל
	פרופ' עידו פורת	ד"ר יניב ואקי
	ד"ר מרים פיינברג	עו"ד שירה וייסברג
	ד"ר רחל פריד דה וריס	עו"ד ליאב וינבאום
	עו"ד עמיר פרידמן	ד"ר אבישלום וסטרייך
	ד"ר נורית צימרמן	ד"ר הדר ז'בוטינסקי
	פרופ' רינת קיטאי-סנג'רו	ד"ר קים טרייגר-ברעם
	ד"ר אבישי קליין	ד"ר מרגלית יחזקאל

רשימת המשתתפים בכרך

ד"ר דניאלה גורביץ', ראש הרב תחומי במדעי הרוח, אוניברסיטת בר-אילן
הרב ד"ר שלמה גליקסברג, דיין וחבר בית הדין ביוהנסבורג
ד"ר אבישלום וסטרייך, בית הספר למשפטים, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים
ד"ר רחל (ראקלה) חסן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר אלעד ליסון, החוג לאזרחות, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר ויקי מליכסון, ספריית פומנטו, המכללה האקדמית תל אביב-יפו
השופט ד"ר אילן סלע, שופט בית משפט השלום בירושלים
ד"ר ליאת פרידגוט נצר, האוניברסיטה הפתוחה; אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אורית קמיר, המרכז הישראלי לכבוד האדם; המסלול האקדמי – המכללה למנהל,
ראשון לציון
ד"ר ענת רוזנברג, בית ספר רדזינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה; חוקרת אורחת
(2017–2019), הפקולטה להסטוריה, אוניברסיטת קיימברידג' והמכון ללימודי משפט
מתקדמים, אוניברסיטת לונדון

מאמרי כתב העת עוברים בחינה של מערכת כתב העת ושיפוט-עמיתים אנונימי.
להגשת מאמרים ופניות בנושא כתב העת: avishalomw@clb.ac.il

דבר העורך

במסתו המפורסמת: "הלכה ואגדה" כתב חיים נחמן ביאליק:

להלכה – פנים זועפות, לאגדה – פנים שוחקות. זו קפדנית, מחמרת, קשה כברזל – מדת הדין; וזו ותרנית, מקילה, רכה משמן – מדת הרחמים. זו גוזרת גזרה ואינה נותנתה לשעורים: הן שלה הן ולא שלה לאו; וזו יועצת עצה ומשערת כחו ודעתו של אדם: הן ולא ורפה בידה. זו – קלפה, גוף, מעשה; וזו – תוך, נשמה, כוונה.

המשפט והרוח נדמים לעיתים כשני עולמות נפרדים – הלכה ואגדה: עולם של זכות וחובה, נוקשות דוקטרינאית ורציונליות מובנית, אל מול העושר שברוח, "לשון מנומרת בצבעים – שלטון הרגש". אלא שביאליק יצא כנגד הפרדה בין השתיים:

על חלופי כינויים אלה שבין הלכה לאגדה אפשר להוסיף עוד, עד אין שעור, ובכולם היא מצד ידוע אבק אמת, אבל כלום יש לשמוע מזה – כסברת רבים – שההלכה והאגדה הן שתי צרות זו לזו, דבר והיפוכו?

האומרים כך מחליפים מקרה בעצם וצורה בחומר, ולמה הם דומים? למי שמחליט על הקרח והמים בנהר, שהם שני חמרים שונים. ההלכה והאגדה אינן באמת אף הן אלא שתיים שהן אחת, שני פנים של בריה אחת... קול המונה של תביעת הלב בשטף מרוצתה לנקודת שאיפתה – זוהי האגדה; מקום החנייה, ספוק התביעה לפי שעה והשתקתה – זוהי ההלכה. החלום הרץ ונמשך אל הפתרון, הרצון אל המעשה, המחשבה אל המלה, הפרח אל הפרי – והאגדה אל ההלכה.

השיח המשפטי כשהוא לעצמו הרי הוא כ"הלכה" לבדה. אך בלא רוח האדם על מורכבותה, הרי הוא כחומר בלי צורה. ההתבוננות על המשפט איננה צריכה להסתפק אם כן בעיון בד' אמותיו של המשפט, אלא יש לפרוץ את גדריו. יש לראותו יחד עם רוח האדם וכחלק מיצירה חובקת כל של רוח זו. הכרך הארבעה עשר של כתב העת "עלי משפט" מוקדש אפוא לנקודות המפגש שבין משפט ורוח.

היכן נפגש המשפט עם (מדעי) הרוח? המשפט הוא יצירה ספרותית. כלים ספרותיים מסייעים לחשיפת רבדיו השונים. המשפט הוא אירוע היסטורי. ניתוח היסטורי מסייע להבנת הכוחות המניעים אותו וחושף את השפעותיו בעבר ובהווה. המשפט הוא כמובן גם תופעה חברתית, אנושית, פוליטית, מדינית, פילוסופית, דתית ועוד ועוד. בראש ובראשונה, המשפט הוא יצירתה של הרוח – וככזה, נכון לא רק לומר משפט ומדעי הרוח, אלא גם: המשפט הוא הוא מדעי הרוח.

כרך זה עוסק כאמור במפגש ובשילוב בין חקר המשפט לבין מדעי הרוח. רבים מהכרכים הקודמים של כתב העת בחנו את המשפט מנקודת מבט דיסציפלינארית, לעיתים תוך מתן דגש תיאורטי ולעיתים תוך מתן דגש פוזיטיבי. הכרך הנוכחי מבקש נקודת מבט שונה: מטרתו

להעלות אל מעל לפני השטח היבטים הנוגעים למשפט כתופעה השייכת לעולם מדעי הרוח (ואולי נכון היה יותר לומר: מדעי האדם), מושפעת ממנו ומזינה אותו. שמונת המאמרים בכרך הנוכחי תורמים את חלקם להארת קשר זה, ובעיקר לשני היבטיו הנזכרים למעלה: משפט והיסטוריה ומשפט וספרות. המאמר הפותח את הכרך הוא מאמרה של ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)". המאמר ממפה וממשיג את תחום משפט וספרות בישראל, מצעדיו הראשונים, דרך ההווה ועד לאתגריו בעתיד. בכך מניח המאמר את התשתית המבואית לענף משפט וספרות בישראל.

המאמר השני בכרך, מאמרו של אלעד ליסון "דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית: על מעמדו המקודש של שלטון החוק ושל בית המשפט העליון בישראל", בוחן את מושג שלטון החוק ואת מעמדו של בית המשפט העליון בישראל תוך שימוש מושאל במושג ה"קדושה", ובכלים מושגיים של דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית. במובן מסוים מאמר זה מניח אף הוא תשתית מבואית חשובה להיכרות עם המשפט הישראלי – באמצעות הפרספקטיבות המושגיות הייחודיות שאותן מציע המאמר ודרךן הוא צועד.

שלושת המאמרים הבאים שבים ומתרכזים בהיבטים של משפט וספרות (לצד היבטים של היסטוריה ומשפט). ליאת פרידגוט נצר במאמרה "על כן אנו מבקשים להיות לו לפה": הנרטיב המשפטי והאתוס הלאומי: עיון מחודש בפסק דין יגאל עמיר", מנתחת את הנרטיב שמבנה פסק דין יגאל עמיר, נרטיב של חורבן ושואה, שבאמצעותו הוא מבנה אתוס לאומי. המאמר טוען כי אתוס השואה מצוי במפתיע בעניין עמיר, כי בית המשפט משנה את האתוס המוכר ומוסיף לו מטענים לפי מטרותיו הלב-משפטיות של פסק הדין וכי אתוס השואה בהקשר של רצח רבין מובנה גם בעזרת ההסדרים החקיקתיים שהתלוו לעיצוב הזיכרון של אירוע זה. אורית קמיר "מעשה לילית" כפאניקה מגדרית ומשפטית: על ציד מכשפות בישראל 2014, בין מיתולוגיה, חברה ומשפט", מנתחת את השיח התקשורת-משפטי סביב מקרה האישה מקריית גת, שקיימה מגעים מיניים עם מאות נערים, ומגדירה אותו כ"התפרצות של פאניקה מגדרית המושתתת על סיפור מעשה לילית". שני מאמרים אלו מתמקדים אפוא במה שניתן להגדיר כניתוח ספרותי של המשפט. היבט אחר של משפט וספרות – המשפט בספרות – עולה במאמרה של דניאלה גורביץ' "הסוף הטוב": דילמות של צדק משפטי מול צדק פואטי בסיפורי מארי דה פראנס", הבוחן ייצוגים ספרותיים של משפט וצדק כפי שהם באים לידי ביטוי בשני סיפורים קצרים מסוף המאה השתים-עשרה ותחילת המאה השלוש-עשרה. מתוך כך בוחן המאמר את המתח הסמוי שבין צדק משפטי (המלך) לסמכות דתית (הכנסייה), ובין אלה לבין צדק פואטי.

שלושת המאמרים האחרונים בכרך נוגעים בהיבטים נוספים של משפט ורוח: היסטוריה, פילוסופיה פוליטית ומשפט עברי. מאמרה של רחל חסן "הכול בעיני המתבונן: חברת הדבורים כמשל לחברה האנושית ברומא העתיקה", מתחקה אחר הקשר שבין התמורות המדיניות שחלו ברומא בין סוף המאה הראשונה לפני הספירה לאמצע המאה הראשונה לספירה לבין השינוי בפרשנות שניתנה על ידי כותבים בני התקופה למתרחש בתוך כוורת הדבורים, ומצביע על היותה של האחרונה, הכוורת, משל להשקפותיו המדיניות של המתבונן. ויקי מליכסון במאמרה "עונשי מוות חדשים באימפריה הקרולינגית" בוחנת את ההשפעה של עונשי המוות התנ"כיים על החוק ועל הענישה באימפריה הקרולינגית בשנים 800–877, ובכלל זה שימוש בעקרונות

המקראי של "עין תחת עין", עונש מוות בגין כישוף ועוד. מליכסון מראה כיצד קרל הגדול, שביקש לבנות אימפריה נוצרית ודאג לצמצם את עונשי המוות, סלל בדבקותו הדתית – שלא במתכוון – את הדרך לגזירת עונשי מוות חדשים. מסיים את הכרך מאמרם של שלמה גליקסברג ואילן סלע "שהלב עיקר האדם ועיקר כל המצות וכל העבירות" (רבינו בחיי): על ניסיון בלתי צליח במשפט העברי". המאמר מנתח מקורות מתורת התנאים ומספרות הראשונים העוסקים בניסיון עבירה בלתי צליח במגוון סוגיות הלכתיות, כמו גם בפרשנותם לסיפור המקראי של מכירת יוסף. מתוך ניתוח המקורות מבחין המאמר בין גישה הרואה את הציווי כעיקר (ולפיכך מכריזה על עבירה ומוכנה להטיל עונש על ניסיון בלתי צליח) לבין גישה הרואה את המעשה כעיקר (ולפיכך שוללת ענישה שכזו). משפט ורוח פונים במאמר זה, החותם את הכרך, לכיוון הפילי, לשאלת המתח שבין כוונה ומעשה במשפט העברי. לכל אחד מהמאמרים הנזכרים ייחודיות ותרומה חשובה בתחומו, לצד זאת, מגוון המאמרים בכרך, כמכלול אחד, מצטרף לתמונה שלמה, שיש בה לטעמי אמירה רבת חשיבות על הקשר ההכרחי, ההשפעה ההדדית ואולי גם חוסר היכולת להפריד בין שני החלקים של השלם האחד, בין המשפט לבין מדעי הרוח.

בברכת שנה טובה

וקריאה נעימה ומועילה,

ד"ר אבישלום וסטרייך

המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

מרחשוון תשע"ט – אוקטובר 2018

הכול בעיני המתבונן: חברת הדבורים כמשל לחברה האנושית ברומא העתיקה

מאת

רחל (ראקלה) חסן*

“מוסקבה] ריקנית הייתה כאשר [כשם ש] ריקנית היא
הכוורת הגוססת, שהדבורה־המלכה עזבה אותה”.

לב טולסטוי מלחמה ושלו (מרוסית: לאה גולדברג)

הוגי דעות ואנשי רוח בעולם העתיק בכלל ובתרבות הרומאית בפרט גילו עניין רב בכוורת של דבורים וביחס שבין הדבורים העמלניות שבכוורת לבין מלכתם. אך לעומת התופעה האובייקטיבית שבה צפו – הארגון הפנימי של חברת הדבורים – שנתרה ללא שינוי, הפירוש הסובייקטיבי שנתנו לה הוגים שונים השתנה שינוי רדיקאלי. במאמר זה אני מתחקה, באמצעות קריאה מוקפדת של טקסטים שנכתבו בין סוף המאה הראשונה לפני הספירה לאמצע המאה הראשונה לספירה, אחר הקשר שבין התמורות המדיניות שחלו ברומא באותה תקופה לבין דרכי הפיענוח השונות של המתרחש בתוך הכוורת. זו הייתה התקופה של התפוררות הרפובליקה והמעבר לעידן האימפריאלי שהחל עם תפיסת השלטון בידי אוגוסטוס. בשלהי התקופה הרפובליקאית הושם דגש פרשני על ערכים שוויוניים בתוך הכוורת, כאשר כל הדבורים כולל מלכתם עושות יד אחת להשאת הטוב המשותף לכולן. אולם לאחר עלייתו של אוגוסטוס על כס הקיסרות הועלתה על נס מרכזיותו של השליט (הרומאים סברו בטעות כי מלכת הדבורים היא ממין זכר), ואילו יתר הדבורים איבדו את מעמדם כאזרחיות בחברה שוויונית והפכו לנתינותיו של השליט. האמור לעיל אינו אלא מעין משל, כשהנמשל הוא

* ד"ר רחל (ראקלה) חסן היא מרצה מן החוג בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב וסיימה בתר-דוקטורט בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן.
מאמר זה הוא גרסה שונה של מאמר קודם פרי עטה, אשר יצא לאור באוקטובר 2017 Rachele Hassan, *Bees, Slaves, Emperors, Tyrants: Metaphors of Constitutional Change in Rome Between the Republic and the Principate*, 63 RIDA 143 (2016).
שני המאמרים (באנגלית ובעברית) מבוססים על מחקר שנעשה בתמיכה של מלגת בתר-דוקטורט מאוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים והפקולטה למדעי הרוח (הודות למרכז על ע"ש צגלה למחקר בין-תחומי של המשפט, פרופ' אייל זיסר ופרופ' אהרון שי). המחקר נעשה בהנחייתה של פרופ' נילי כהן, אשר לה נתונה תודתי מקרב לב. כן אבקש להודות לפרופ' אוליביירו דיליברטו, לפרופ' ליאו פפה, לפרופ' שרון חנס, לפרופ' אוריאל פרוקצ'יה ולפרופ' ג'ונתן ג' פרייס על עזרתם הרבה.

שהשקפותיו המדיניות של המתבונן – הוגי דעות בני התקופה – צובעות בעיניו את המציאות – כוורת הדבורים – בצבעים תואמים.

א. פתח דבר. ב. כתיבה על אודות דבורים ברומא העתיקה. ג. הריבון הרחמן: סנקה, נירון ומידת הרחמים של מלך הדבורים. ד. פרפורי הגסיסה של הרפובליקה הרומית: דבורים כסמל בכתבי קיקרו. ה. עוד על אודות קיקרו: על דבורים וטיראנים. ו. קיקרו: הארגון החברתי של הדבורים ושל בני האדם. ז. על ארגון הקולקטיבי של הדבורים: וארו וירגיליוס. ח. וירגיליוס והיפוכה של מטאפורת הדבורים: הולדת הקיסרות. ט. וירגיליוס, הכוורת, וחברה שוחרת שלום. י. על האינסטינקט הטבעי של הדבורים. השוואה בין קיקרו לוירגיליוס. יא. הערות לסיכום, דבורים אצל סנקה.

א. פתח דבר

הנורמה הבסיסית (במובנה הקלזניאני) של כל שיטת משפט מעוגנת בחוקתה. החוקה עשויה לכלול ריכוז של מרבית סמכויות השלטון בידי שליט יחיד ויכולה גם לעגן את הלגיטימיות של המשטר ברצונו הקולקטיבי של העם. בין שני הקטבים האלה חוקות העולם מכירות בפתרונות ביניים שונים, כמו למשל שלטון מעטים (אוליגרכייה) או מלוכה קונסטיטוציונית. יתר ענפי המשפט למיניהם מושפעים בהכרח מן הנורמה החוקתית הבסיסית, מנושאים כמו זכויות האדם ועד לנורמות הפרגמטיות ביותר, כגון דיני חוזים, מיסים או חברות. נורמות בסיסיות אינן נולדות בחלל הריק, ותמיד מתקיימת השפעת גומלין ביניהן לבין המארג החברתי והתרבותי הסובב אותן. למשל, מצוקות כלכליות או פוליטיות יכולות ליצור תנאים נוחים לעלייתו שלטון של מנהיג "חזק" שיחולל מהפך חוקתי שיצדיק קיומן של נסיכויות; או פערי מעמדות קיצוניים יכולים לגרום לכמיהה גוברת לשוויון ולצמיחתן של רפובליקות.

במאמר זה אדגים כיצד שינויים שחלו ברומא שבין המאה הראשונה לפני הספירה למאה הראשונה לספירה באו לידי ביטוי בשיטת המשפט החוקתי של רומא מחד גיסא, ובתפיסתם בקרב גדולי האינטלקטואלים של התקופה, מאידך גיסא. תמורות אלה תודגמה באמצעות כתבים שחוברו באותם פרקי זמן, המפרשים את הנעשה בעיני המתבונן (פרשנותו של כל אינטלקטואל) באמצעות השוואה למבנה החברתי של הדבורים כמשל לארגון חברתי ומדיני. הוגי דעות ואנשי רוח בעולם העתיק בכלל ובתרבות הרומית בפרט גילו עניין רב בכוורת של דבורים וכן ביחס שבין הדבורים הפועלות שבכוורת ובין מלכתן ונתנו לכך ביטוי בכתבתם ובהשקפותיהם. עבור הכותבים הרומיים שאותם אסקור במאמר זה, כוורת הדבורים מייצגת, במובן מטאפורי, מלוכה אבסולוטית, אשר במרכזה מלכת הדבורים. היא נתפסה על ידי הרומאים, כמו בכל העולם העתיק, כמלך זכר (למעשה רק במאה השבע-עשרה התגלה כי בראש נחיל הדבורים עומדת מלכה ולא מלך). הכפיפות למלך של הנתינים הממושמצים והממושטרים עולה כתנאי הכרחי לשלומה של הקהילה כולה ולרווחת הכלל. ואכן, עם מות המלך הדבורים מיד ממנות לו יורש.

כפי שאראה, התופעה האובייקטיבית בה צפו הכותבים שאותם אסקור – הארגון הפנימי האמור של חברת הדבורים – נותר ללא שינוי, אולם הפירוש הסובייקטיבי שהם נתנו לה

השתנה שינוי רדיקלי מתקופת שלהי הרפובליקה לתקופת הקיסרות המוקדמת (הנקראת הפרינקיפאט). בשלהי התקופה הרפובליקנית המחבר ועורך הדין קיקרו (Cicero)¹ מקביל בין הדבורים לבין עבדים ובין הכוורת לבין מדינה הנשלטת בידי וודן. כמו כן את חיי הדבורים בכוורת הוא רואה כנובעים מטבען ולא מכוח בחירה בהיררכיה שבכוורת. לעומת זאת לאחר כינון הקיסרות הסופר וירגיליוס (Virgil)² והפילוסוף סנקה (Seneca)³ מדגישים את מרכזיותו של השליט ואת ההיררכייה הברורה בכוורת כערוכות לשלומה. אם כן, כוורת הדבורים היא משל, והנמשל הוא השקפותיו המדיניות-חברתיות של הפרשן לפי רוח תקופתו.

ב. כתיבה על אודות דבורים ברומא העתיקה

נושא חברת הדבורים כמשל לארגון חברתי אנושי תופס חלק נכבד בעולם המשמעויות והערכים מאז העת העתיקה ועד ימינו. לאורך ההיסטוריה שימשה חברת הדבורים דימוי רב-עוצמה להתוויית מודל של חברה אידיאלית – לא רק בהגות פילוסופית כדוגמת זו של סנקה אלא גם בספרות.⁴ המבנה החברתי בכוורת, המתאפיין בחלוקת עבודה ובכפיפות וציות למלך, ריתק דורות על גבי דורות של סופרים ומשוררים (ובעקבותיהם – של קוראיהם). הם ראו בו מטאפורה למערכת החברתית והפוליטית הקיימת או לזו שייחלו לה (או לעיתים זו שממנה ביקשו להימנע).

אומנם בספרות היוונית אזכורן של הדבורים מופיע כבר בתקופת הומרוס,⁵ אולם רק בחיבוריו של אריסטו ("תולדות בעלי החיים" 22-20, 553-554; "על ההיווצרות" 761ב-3.10.759) מוצגת התייחסות מדעית ראשונה בכל הנוגע לדבורים בעולם העתיק (למשל גידולם). בעקבותיו הלכו גם אחרים. ואכן, ברומא העתיקה אפשר למצוא כתיבה מדעית על אודות נושא זה אצל וארו (Marcus Terentius Varro, *r.r.* 3.16.1-38), קולומֶלָה (Lucius Junius Moderatus Columella, *r.r.* 9.2-15) ופליניוס הזקן ("תולדות הטבע" (Gaius Plinius Secundus)).

- 1 מרקוס טוליוס קיקרו (106-43 לפנה"ס) היה עורך דין, נואם, מדינאי, סופר, רטוריקן ופילוסוף ברפובליקה הרומית המאוחרת. הוא נחשב לאחד מהדמויות הבולטות בעולם העתיק הרומאי ולמודל עבור הספרות הלטינית הקלאסית.
- 2 פובליוס וירגיליוס מארו (70-19 לפנה"ס) היה משורר רומי בתקופת הקיסר אוגוסטוס, שבהזמנתו כתב את יצירתו המפורסמת ביותר, הפואמה האפית אינאיד (Aeneid), שנחשבה לפואמה הלאומית הרומאית. בין יצירותיו האחרות: האוקלוגות (Bucolics) והגיאורגיקה (Georgics).
- 3 לוקיוס אנאוס סנקה (3 לפנה"ס-65 לספירה) היה פילוסוף, הוגה דעות, מדינאי ומחזאי רומאי. הוא שימש גם מורה ומחנכו של הקיסר נירון – ראו התייחסות להיבט זה של חייו בהמשך המאמר.
- 4 על עוצמת דימויי הדבורים ראו Pietro Costa, *Le api e l'alveare. Immagine dell'ordine fra antico e moderno*, in *ORDO IURIS. STORIA E FORME DELL'ESPERIENZA GIURIDICA* 373, 373-409 (Mario Sbriccoli ed., 2003).
- 5 משורר הבולט ביותר ביוון העתיקה שלו מייחסת המסורת כתיבת שתי הפואמות האפיות האיליאדה (Iliad) והאודיסיאה (Odyssey), אשר השפיעו עמוקות על הספרות היוונית והרומית שבאה אחריהן.

11.4-23). ייתכן כי אחת הסיבות להתעניינות זו היא השימוש הרב בדבש בקרב הרומאים, כפי שמעיד הייבוא מכרתים, מקפריסין, מספרד וממלטה,⁶ ואין ספק כי היה משאב חשוב בכלכלה של העת ההיא.⁷

לצד זאת אנו מוצאים ברומא העתיקה גם כתיבה העוסקת בדבורים בהקשר של המשפט הפרטי. אף כי במאמר זה אני מתמקדת בדיון משפטי בהיבט החוקתי-פוליטי (ציבורי) ולא בסוגיות המשפט הפרטי, בכל זאת אזכירן בקצרה בשורות הבאות.⁸ במשפט הפרטי התקיים דיון ער סביב סוגיית הקניין והבעלות הנוגעת לדבורים ועל דרך רכישתה ואובדנה של בעלות זו.⁹

בשל חשיבותה של סוגיית הדבורים הן שימשו נושא מרכזי בנאומים ובפולמוסים נלהבים במהלך המאות הראשונה והשנייה לספירה. הנאומים והפולמוסים עסקו ביחס שבין המשפט (*ius*) לבין הטבע (*natura*), ובכך נכנסו למסגרת הדיון המורכב יותר בדבר דוקטרינת "משפט הטבע" (*Ius naturale*). לאחרונה הוארה נקודה זו בידי מנטובאני (Mantovani). הוא הצביע על כך שמשפטים רומיים ניהלו דיונים ערים על אודות הדבורים וראו בדבורים משל לדרכי התנהגות בקרב בני האדם בחברה. נוסף על כך בהיר מנטובאני כי הקושי המובנה בעניינין של הדבורים לא היה סוגיה של קניין (*proprietas*) אלא של חזקה (*possessio*). כלומר, השאלה שהעסיקה את אותם משפטים רומיים הייתה אם טבען החמקני וההפכך של הדבורים בכלל מאפשר להחזיק בהן.¹⁰

ואולם, סוגיות אלה מעולם המשפט הפרטי אינן נוגעות לטקסטים שבהם עוסק חיבורי זה. הטקסטים ששימשו אותי במחקר הנוכחי עוסקים בדבורים במובן המטאפורי, ולמעשה הפוליטי, כדי להפיק לקחים באשר לארגון החברתי הנדרש של חברת בני האדם. היבט אחרון זה הוא ההיבט היחיד שבו אעסוק בחיבור זה.

לצד הכתיבה המדעית והמשפטית על אודות הדבורים אפשר למצוא בספרות הדגשים בעניין הסימבוליות של הדבורים – למן העת העתיקה ועד ימינו שלנו. למשל, הדבורים נחשבו

6 ראו את הערך *apicoltura* במילון על מדע וטכניקה ביוון וברומא שכתבה פאולה רדיצי קולצה: I Paola Radici Colace, v. *apicoltura*, in DIZIONARIO DELLE SCIENZE e DELLE TECNICHE di GRECIA e ROMA 144 (Paola Radici Colace et al. eds., 2010).

7 לסקירה היסטורית תמציתית אך ראויה בדבר חשיבות הדבש והדבורים בעת העתיקה ראו Louise Cilliers & Francois Pieter Retief, *Bees, Honey and Health in Antiquity*, 53 AKROTHERION 7 CORRADO SODDU, STORIA DEL MIELE. ARCHEOLOGIA, STORIA E : ראו גם: (2008) SIMBOLOGIA DEL MIELE E DELL' APE IN EPOCA CLASSICA 62–78 (2012).

8 יש להביא בחשבון, כפי שצוין אצל Edwin Joseph Cohn, *Bees and the Law*, 218 L.Q. REV. (1939) 289, כי "מעטים הם בעלי החיים אשר עולים על הדבורים ביכולתם לספק לפרקליטים סוגיות קטנות ואטרקטיביות". ובעניין זה ראו בהרחבה רבה יותר Bruce W. Frier, *Bees and Lawyers*, 78.2 THE CLASSICAL JOURNAL 105 (1982–1983).

9 כוונתי כאן היא כפשוטה לקלסיקה 75–76 PIETRO BONFANTE, ISTITUZIONI DI DIRITTO ROMANO (10th ed. 1987).

10 דארו מנטובאני, *I giuristi, il retore e le api. Ius controversum e natura nella Declamatio maior*, in TESTI E PROBLEMI DEL GIUSNATURALISMO ROMANO 328–336 note 2 (Dario Mantovani & Aldo Schiavone eds., 2007).

לחסינות בפני פיתוייה של ונוס, לסולדות מניאוף ומהשחתת מוסר, נאמנות לערכי הצייתנות, לאלטראיזם, סולידריות והתנזרות, בעלות כוחות נבואיים וכפופות לחוקים שאין להפרם, המסדירים הן את תנועת כל דבורה אינדיווידואלית והן את תנועותיו של הנחיל כולו. מאפל'טון ועד וירגיליוס נחשבו הדבורים סמל לצחות לשון.¹¹

זאת ועוד, במסגרת חיבור זה אין בכוונתי – ואף לא תהא בכך תועלת – למפות את ריבוי המשמעויות הקשורות לדבורים¹² – למן העת העתיקה ועד ימינו. למעשה, מאמר זה מבקש להתמקד בתיאור השינויים החוקתיים שחלו בין קץ תקופת הרפובליקה לבין ראשית הקיסרות. לשם כך הוא מתבסס על מקורות ספרותיים בני התקופה העוסקים בדבורים ובארגון החברתי. התקופה ההיסטורית המדוברת היא סבוכה ומורכבת, והיא בבחינת כר פורה לדיונים עיוניים נרחבים. אולם למיטב ידיעתי, טרם נעשה ניסיון לפרש תקופה זו על בסיסה של מטאפורה מעולם החי (חברת הדבורים). לפיכך יהיה מעניין לחשוף את טיבן של האידאולוגיות שביסודם של הטקסטים השונים שייבחנו להלן, המשקפים שינויים חוקתיים ברומא העתיקה בתקופות הנזכרות. בעיקר נראה כיצד השימוש המטאפורי בארגון חברתי המשתייך לעולם החי – במקורות מן התקופה שבין קץ הרפובליקה לבין השלב הראשון של הקיסרות – מאפשר להבחין בקלות בשינוי בפרדיגמה הפרשנית המשמשת לתיאור המהפכים המוסדיים והסוציו-פוליטיים שהתרחשו באותה העת.¹³

ג. הריבון הרחמן: סנקה, נירון ומידת הרחמים של מלך הדבורים

על מנת להבין את ההשוואה עצמה בכתיבה בתקופות הנזכרות בין חברת הדבורים לחברה האנושית, אתחיל את הדיון דווקא במחבר האחרון (מבחינה כרונולוגית) – סנקה (*Lucius Annaeus Seneca*), אשר חי בתקופת הקיסרות של נירון (54–68 לספירה). נקודת ההתחלה היא חיבורו "על הרחמים" (*De Clementia*). אצלו ניכרת תפיסה חיובית בכל הנוגע לצורך החברה האנושית ולצורך השליט ללמוד ולפעול כמו חברת הדבורים. החיבור עצמו נכתב סביב שנת 56 לספירה, והוא דן במפורש בשליט (*princeps*) הצעיר נירון, שסנקה היה ממוריו. סנקה ומפקד המשמר הפרטוריאני הדריכו את הקיסר הצעיר בדבר ערכן של החוכמה והמתנות, ובכך

11 על האגדה בדבר הדבורים הנחות על שפתיו של אפל'טון, כפי שמסופר על ידי קיקרו, ראו *divinat.* 1.78, 2.66.

12 על הפוליסמיות של מטאפורת הדבורים ראו Gianfranco Purpura, *Le api, l'accademia e il potere*, 4.1 ATTI DELL'ACCADEMIA DI SCIENZE, LETTERE E ARTI DI PALERMO 425 (2009–2010) וההפניות שם.

13 קלוד לוי-שטראוס הטוטמיזם היום 115 (אבנר להב תרגם, 2003): "בעלי החיים של טוטמיזם מפסיקים להיות, אך ורק בעיקר, יצורים שחוששים מפניהם, סוגדים להם או חומדים אותם. מבעד למציאותם המוחשית, נגלים מושגים וקשרים שגובשו בחשיבה הספקולטיבית על סמך נתוני התצפית. מבינים סוף סוף שהמינים הטבעיים לא נבחרו מפני שהיו 'טובים לאכילה', אלא מפני שהם 'טובים לחשיבה'."

הובילו לשלב הראשון והמאושר של שלטון נירון. על אף אי-בהירות היסטוריוגרפית ניכרת ידוע לנו כי מדיניותו של נירון השתנתה בהמשך, וכיצד הדברים הסתיימו.¹⁴ באשר לנושא חיבור זה רלוונטית פסקה חשובה מתוך "על הרחמים",¹⁵ מעין חיבור פדגוגי הממוען לנירון הצעיר, אשר עלה לשלטון עוד בטרם הגיעו לגיל 17. מידת הרחמים, כך קובע סנקה, היא מידה הכרחית עבור כלל האזרחים, אך מעל לכול עבור הריבון, אשר יוכל באמצעותה להבטיח את נאמנותם של נתיניו. סנקה, שלימד את הקיסר נירון לדבוק בדרכי חמלה וחוכמה, הצהיר שהחמלה היא המבחינה בין ריבון לעריץ. הריבון אינו מעניש בגין ההנאה שבענישה, אלא רק כאשר הדבר נחוץ. בסופו של דבר, מידת הרחמים אין משמעה חמלה או סלחנות (שהן אמוציונליות ואינן מחושבות) אלא בחירה מודעת וחופשית של נפש אצילית וצנועה.

בהקשר זה סנקה משווה בין שני מבנים חברתיים – זה של החברה האנושית וזה של חברת הדבורים. השוואה מעניינת זו של סנקה היא נקודת מוצא טובה לדיון.

Hoc tamen maxime distinguitur: iracundissimae ac pro corporis captu pugnacissimae sunt apes et aculeos in volnere relinquunt, rex ipse sine aculeo est; noluit illum natura nec saevum esse nec ultionem magno constaturam petere delumque detraxit et iram eius inermem reliquit.

אולם ההבדל העיקרי הוא זה: הדבורים הן חמות מזוג ביותר, ויחסית לגודלן, הן לוחמות נועזות המשאירות את עוקצן בפציעות שהן גורמות, אך למלך הדבורים עצמו אין עוקץ כלל. הטבע, אשר ביקש שלא יהא המלך אכזר או יבקש נקמה שמחירה קשה מנשוא, נטל מן המלך את נשקו והותיר את זעמו מפורז.¹⁶

על מנת להצדיק את הדרישה כי הריבון יפגין רחמים בהתנהגותו, עורך סנקה הקבלה למלך הדבורים ולמבנה החברתי של חרקים אלו.¹⁷ המלך, כך ציין בטור 2 המובא לעיל, פטור מכל עבודה ונהנה מזכויות רבות שהדבורים האחרות אינן נהנות מהן. אולם ההבדל הגדול ביותר בין המלך לבין הדבורים (נתינותיו) הוא שהודגש בידי סנקה, והוא – הוא מוקד העניין בדינונו זה. למעשה, הדבורים ככלל הן נועזות ביותר ומצוידות בעוקץ מכאיב (אשר נותר בפצע שנגרם

14 לאחר שהחל במסע הוצאות להורג, הוא הוכרז אויב העם, הודח, ובעורו במנוסה – התאבד.
 15 לעניין יצירה זו ראו SUSANNE BRAUND, *SENECA, DE CLEMENTIA* 16–76 (2010) והמקורות המצויינים שם. ראו גם Malcom Schofield, *Seneca on Monarchy and the Political life: De Clementia, De Tranquillitate Animi, De Otio*, in *SENECA* 68 (Shadi Bartsch & Alessandro Schiesaro eds., 2015).
 16 סנקה, "על הרחמים", 1.19.3. התרגום לעברית מן המקור הלטיני נעשה בידי המחברת בהסתייעות בתרגום לאנגלית של BRAUND, לעיל ה"ש 15.
 17 לקריאה נוספת על אודות ארגון החברתי והפוליטי של הדבורים ככלל ראו לאחרונה JEAN-FRANCOIS LHERMITTE, *L'ANIMAL VERTUEUX DANS LA PHILOSOPHIE ANTIQUE À L'ÉPOQUE IMPÉRIALE* 325–327 (2015).

מעיקצתן), ואילו המלך אינו חמוש בעוקץ,¹⁸ משום שהטבע ביקש שלא יהא המלך אכזר: הטבע נטל ממנו את נשקו והותירו ללא תחמושת. המטאפורה מעולם החי מתגלה כאן במלוא עוצמתה. הטבע עצמו,¹⁹ בבואו לעצב את מאפייניהן הגופניים של הדבורים, בחר להעניק עוקץ לכל אחת מן הדבורים, למעט המלך. דווקא טבעיותו של מאפיין זה²⁰ היא הסיבה שבשלה יכולה דוגמה זו לשמש אף בהדרכתם של השליטים האנושיים. בהקשר זה חשוב להדגיש כי סנקה תופס את חברת הדבורים כמודל חיובי לחיקוי עבור בני האדם. סנקה מנצל את מטאפורת הדבורים כדי להשתמש בטיעונים מוסדיים ופוליטיים הקשורים לכוחו של הריבון ולמטרותיו של השלטון הקיסרי שהתעצב בתקופה זו. עם זאת נדמה כי ברור לא פחות, שסנקה משתמש במטאפורה מעולם החי על מנת לתאר כמה הבחנות "חוקתיות" בכל הנוגע למהותו של הכוח השלטוני וכיצד יש להשתמש בו. כמו כן אפשר ללמוד מהן על מטרותיה הלגיטימיות של הקיסרות בעיניו של סנקה. כיצד אפוא נתגבשה לה, באמצע המאה הראשונה לספירה, השקפה חיובית זו של סנקה בנוגע לדבורים, ואף הקבלתה לחברה האנושית? כדי להבין את שני המהלכים התפיסתיים הללו נחזור אחורה לכתיבה קודמת ונעלה כמה הבחנות מקדימות.

18 הסיפור בדבר העוקץ הופיע בספרות הרבה לפני כן, אצל איזופוס (משל 234): זאוס, שעלה חרונו בשל זדוניות הדבורים, אשר לא הואילו לתת דבשן לבני האדם, וידא כי כאשר יעקצו, יאבדו את עוקצן וימותו. לדיון בדבר שורות אלו לאיזופוס ראו Braund, לעיל ה"ש 15, בעמ' 343–344. 19 אשר למושג *natura*, התייחסתי לדבריו של מנטובאני (Mantovani, לעיל ה"ש 10 וההפניות שם), המבין את המושג כ"תפיסת הטבע", "שגם הוא [הטבע] מבנה תרבותי, לפחות החל בתקופה שבה החל להיכלל בפרקטיקה אינטלקטואלית דוגמת המשפט". 20 ראו Pietro Paolo Onida, Studi sulla condizione degli animali non umani nel sistema giuridico romano 71–118 (2012). נראה כי אצל סנקה הטבע הוא נקודת התייחסות חיובית. בנושא זה ראו G.M. Fiore, *Il concetto di educazione in Seneca*, in Scienza, Cultura, Morale in Seneca, Atti del convegno di Monte Sant'Angelo (27–30 settembre 2001) (Paolo Fedeli ed., 2001) 299, המציין כי ב"על הרחמים" סנקה מזכיר קיומו של דחף חברתי טבעי, אינהרנטי לכל אדם ואדם, המניע את כולם לבקש את טובת הכלל ולפעול לאורה. פיורה מדגיש כי הפילוסוף דיבר בשבחו של הטבע בשל כך שיצר את כולם מאותה תשתית ולאותה תכלית, בהתבסס על "מכתבי מוסר 95.52" (*membra sumus corporis magni. Natura*) "et sociabiles fecit. ברוח דומה ראו Braund, לעיל ה"ש 15, בעמ' 341 (sub v. 1.9.2–4), המציין כי "בעוברו דרך הרעיון אשר לפיו מלך הינו תופעה טבעית, סנקה מפתח אנלוגיה בין חברת הדבורים לזו של בני האדם, בעיקר על מנת להמחיש את תפקידה של מידת הרחמים, אשר בקרב הדבורים מוצאת את ביטוייה בכך של'מלך' הדבורים אין עוקץ. במסגרת הכנת הקרקע הפאראטקטית לקראת טיעון זה (*praeterea... praeterea... hoc tamen maxime*), הוא מזמין את הקוראים להעלות הקבלות אחדות נוספות בין מלך הדבורים לבין השליט האנושי, לרבות מגוריו, תפקידו הפיקוחי, עלייתו של הטוב ביותר לשלטון ומראה חיצוני מרשים. הוא שב וחוזר על האנשתו של הטבע בחלק זה (*commenta est, noluit, est... illimos*)".

ד. פרפורי הגסיסה של הרפובליקה הרומית: דבורים כסמל בכתבי קיקרו

כעת נחזור אחורה בזמן לקיקרו, שכתב את "תגובת מגידי העתידות" (*De haruspicio responsis*) בשנת 56 לפני הספירה. נאומו של קיקרו נועד להפריך נבואה שמסרו באותה השנה מגידי העתידות שאליהם פנה קלודיוס (Clodius) כדי לטפול על קיקרו האשמות של חילול קודש ולאליץ אותו לוותר על ביתו בגבעת הפאלאטין. קלודיוס כיהן בעת ההיא כ- *aedilis curule*, וגבעת הפאלאטין הייתה סוגיה שבמחלוקת רבת שנים בין השניים. קיקרו מגן בנאומו על עמדתו באמצעות הפניית אצבע מאשימה בחזרה אל קלודיוס, ומכריז עליו כעל מחלל קודש ואויב הרפובליקה.²¹ אחד הגורמים לחילול הקודש של קלודיוס, טוען קיקרו, טמון בכך שהתיר לעבדים (הן כצופים הן כשחקנים) להתערב בקרב בני חורין ולהשתתף במשחקי *Megalesia*. בכך חוללה קדושת המשחקים, וקלודיוס עשה מעשה "טמא, מעוות, סוטה ומטריד" (*"inquinatum, deformatum, perversum, conturbatum"*, har.12.25). בהקשר זה העלבון שמטיח קיקרו בקלודיוס מוסיף דוגמה אשר לנו עניין מיוחד בה:

Si examen apium ludis in scaenam caveam venisset, haruspices acciendos ex Etruria putaremus: videmus universi repente examina tanta servorum inmissa in populum Romanum saeptum atque inclusum, et non commovemur? Atque in apium fortasse examine nos ex Etruscorum scriptis haruspices ut a servitio caveremus monerent.

לו היה נחיל דבורים עולה על הבמה באודיטוריום המשחקים, היינו מוצאים לנכון לזמן מגידי עתידות מאטרוריה. והאין אנו נזעקים כאשר איש מאיתנו אינו רואה דבר מלבד נחילים רבים של עבדים, המסתערים לפתע על העם הרומי הלכוד בין כתליו של בניין? ואכן, לו בנחיל דבורים עסקינן, אפשר שהיה ביכולתם של מגידי העתידות להתריע לפנינו, לאחר שנועצו בכתביהם האטרורסקיים, להיזהר מפני אוכלוסיית העבדים שבקרבו.²²

קיקרו מדמה את המשחקים הספורטיביים הנערכים בנוכחות קהל עבדים – והמקודמים בידי קלודיוס שנוא נפשו – למה שהיה מתרחש לו היה נחיל דבורים פולש לאודיטוריום או לבמה. במקרה כזה, לדבריו של קיקרו, היו מוזעקים מגידי עתידות מאטרוריה, שראו בדבורים סימן

21 לעניין ההתייחסות ל-*De Haruspicio Responso* כאל מסמך המוביל את הקהל ישירות אל תוככי פרשנותם של אותות אלוהיים ועל היחסים שבין הדת לשיח הפוליטי ראו Mary Beard, *Cicero's 'Response of the Haruspices' and the Voice of the Gods*, 102 THE JOURNAL OF ROMAN STUDIES 20 (2012). למעשה, בירד מדגיש כי חיבורו של קיקרו מציע לקורא "הצצה אל תוך זירה אשר האליטה הרומאית למדה זה מכבר לקיים במסגרתה דיונים דתיים" (שם, בעמ' 39).

22 *Cic., de harusp. resp. 12.25*. התרגום לעברית מן המקור הלטיני נעשה בידי המחברת, בהסתייעות בתרגום לאנגלית של NEVILLE HUNTER WATTS, *CICERO THE SPEECHES* 349 (1961).

מבשר רעות וחששו מפניהן.²³ נחיל הדבורים בראייתו של קיקרו הופך לסכנה אדירה המסמלת עבדים המתקוממים במפתיע ותוקפים את העם הרומי, שנלכד ללא מוצא. מיד לאחר תיאור זה קיקרו מזכיר במפורש את פרשת מרד העבדים בהנהגת ספרטקוס (*har.* 12.26), הבולטת שבמרידות העבדים במאה הראשונה לפני הספירה, תקופה שבה שלישי מתושבי רומא עצמה היו עבדים. לצד ההכרה בחשיבות הכלכלית והחברתית של העבדים התפתחה רגישות לסכנות העשויות לנבוע מהם, סכנות שמגולמות באזכור ספרטקוס.²⁴

ה. עוד על אודות קיקרו: על דבורים וטיראנים

הדבורים – הנזכרות בהקשר זה בנוגע לאירועים שנחשבו לאירועים היסטוריים ולא רק כמטאפורה מתקבלת על הדעת – שבות ועולות גם בתיאורו של קיקרו בדבר שרשרת אירועים הנוגעת לדיוניסוס הזקן, הרודן של ממלכת סירקוזה. גם במקרה זה נוכחותן של הדבורים מתקשרת ל-*ostentum*, אות לבאות, ובכך מעודדת פרשנות מן התחום הנבואי.

Facta coniectura etiam in Dyonisio est, paulo antem quam regnare coepit; qui cum per agrum Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus non existit; quem cum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Cum autem aliquantum progressus esset, subito exaudivit hinnitum respexitque et equum alacrem laetus adspexit, cuius in iuba examen apium consederat. Quod ostentum babuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit.

ניבויים נעשו גם במקרהו של דיוניסוס, זמן קצר בטרם עלייתו לשלטון. במהלך מסעו בשטחה של לאונטיני הדרך את סוסו במורד נהר, והסוס שקע במערבולות ונעלם. לאחר שלא עלה בידו לחלצו על אף מאמצים כבירים, כך מספר פיליסטוס, עזב דיוניסוס את המקום וליבו שבור. אולם במרחק לא רב בהמשך דרכו שמע לפתע צהלה, הביט לאחור, ולמרבח שמחתו ראה את סוסו, כשעל רעמתו נחיל דבורים. אות זה הוביל לכך שמקץ ימים אחדים עלה דיוניסוס לשלטון.²⁵

- 23 על אותות לבאות בדמות נחילי דבורים ראו השקפתו של D. MacInnes, *Dirum Ostentum: Bee Swarm Prodigies at Roman Military Camps*, 10 *Latomus, Studies in Latin Literature and Roman History* 56 (2000). כפי שמסביר MacInnes, אותות נחיל הדבורים אפשרו להיסטוריון באופן פרדוקסלי להגביר את הדרמטיות של הנרטיב ולנצל את ציפיות הקהל לאור המשמעות התרבותית והדתית המקורית שיוחסה להם.
- 24 ראו ALDO SCHIAVONE, *SPARTACUS* (Jeremy Carden trans., 2011). הסיפורים על ספרטקוס צמחו במיוחד בתקופות שבין קיקרו לאוגוסטוס.
- 25 *Cic., divin.* 1.33.73. התרגום לעברית מן המקור הלטיני נעשה בידי המחברת, תוך הסתייעות בתרגום לאנגלית של DAVID WARDLE, *CICERO: ON DIVINATION* 69 (2006).

הפסקה שלעיל מובאת מתוך "על הנבואה" (De divinatione), חיבור פילוסופי הנחלק לשני ספרים, אשר נכתב בשנת 44 לפני הספירה. בחיבורו זה מבקר קיקרו את ההיבטים השונים של גילוי העתידות ומתייחס לעיסוק זה כאל סוג של אמונה טפלה. עם זאת הוא מסכם את דבריו בנימה מפויסת באומרו כי למען טובת הרפובליקה יש להגן על המוסדות הרומיים המסורתיים באמצעות שמירה על הטקסים והריטואלים העתיקים. היבט זה מתגלה, כפי שנראה להלן, באופן האמביוולנטי שבו נעשה שימוש במטאפורת הדבורים.

הבה ונבחן את הטקסט. במהלך מסעו של דיוניסוס בשטחה של העיר לאונטיני הוליך הלה את סוסו אל תוך נהר. הסוס נתקל במערבולת ושקע במים. לאחר ניסיונות שווא ממושכים להשיבו אל פני המים ויתר לבסוף דיוניסוס, לצערו הגדול, כך לפי תיאורו של פיליסטוס. אולם זמן קצר לאחר שהמשיך בדרך, שמע לפתע צהלה, ולשמחתו מצא כי סוסו בחיים, רועד, ונחיל דבורים (examen apium)²⁶ מתקבץ סביב רעמתו. סימן זה היה אות להפיכתו של דיוניסוס לרודן של סירקוזה ימים אחדים לאחר מכן.²⁷

והנה, במקרה שלפנינו שוב משתמש קיקרו בדימוי הדבורים, אך הפעם בהיבט שונה מזה שראינו לפני כן. בטקסט הראשון מתוך "על הנבואה" הדבורים מתוארות כחוקים אמיתיים – גם אם הן מופיעות בהקשר נבואי – ומשכך, הן אינן משמשות לשם דוגמה מדומינת של נחיל בר-השוואה לאיום העבדים. במקרה השני מתוך "על הנבואה" נראה כי הדבורים עצמן, על אף ספקנותו של קיקרו, הן אות לאירוע מנובא המיטיב עם גיבור הנרטיב, דיוניסוס. לבסוף, ברור למדי כי בעיני קיקרו מדובר בצירוף מקרים פשוט ולא בסימן לבאות, ובספר ב של "על הנבואה" הוא קובע באשר לאותה תקרית, כי –

Nam Dionysi equus quid attulit admirationis, quod emersit e flumine quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu vim habuit ostenti.²⁸

מה כה מפליא בעובדה שסוסו של דיוניסוס הגיח מן המים, או בכך שדבורים רבצו על רעמתו? ואולם, מכיוון שדיוניסוס עלה לשלטון זמן קצר לאחר מכן – צירוף מקרים ותו לא – האיירוע הנזכר נחשב לאות.²⁹

אולם בלי קשר לספקנות שמפגין קיקרו בכל הנוגע לגילוי העתידות, נדמה בכל זאת כי הדבורים בסיפור הנדון מייצגות סימן חיובי לגורלו של דיוניסוס. אך האם אלו הם אכן פני הדברים? לדעתי, אפשר להעלות השערה אחרת. הנבואה על אודות ההשתלטות על סירקוזה המיוצגת באמצעות הדבורים היא נבואה חיובית בהחלט בעיני הרודן דיוניסוס. מנגד, אין ספק כי עלייתה של עריצות נתפסה כהתרחשות שלילית בעיניו של שמרן רפובליקאי דוגמת קיקרו (בוודאי בשנת 44 לפנה"ס, שנת חיבורו של "על הנבואה").

26 ראו (ARTHUR STANLEY PEASE & M. TULLI CICERONIS, DE DIVINATIONE Libri Duo (1963)

27 לעניין השורות הנידונות ראו בפרט WARDLE, לעיל ה"ש 25, בעמ' 284–285.

28 Cic., divin. 2.31.67.

29 התרגום לעברית מן המקור הלטיני נעשה בידי המחברת.

בסופו של דבר נדמה כי עבור קיקרו הדבורים מעוררות התרחשויות העוינות את הרפובליקה, בין שהן מייצגות המוני עבדים ובין שהן אות נבואי להפלתו של הסדר החוקתי הרומאי המסורתי באמצעות עלייתה של מלוכה (regnum).³⁰ כלומר, אנו מצויים בתקופת הדמדומים של אותם מערכים חברתיים או חוקתיים. בתוך זמן קצר, כפי שנראה בהמשך וכפי שכבר ראינו אצל סנקה, העלאת דימוי הדבורים וסדריהן החברתיים, הממושטרים והמוכפפים לשליט (מלך) יחיד, דווקא היא תשמש מטאפורה רהוטה בדבר עלייתה של הקיסרות ברומא.

ו. קיקרו: הארגון החברתי של הדבורים ושל בני האדם

בשני הטורים שהובאו לעיל, פרי עטו של קיקרו (divin. 1.3.73, 2.31.67), מתוארות הדבורים, ככלל, בדמות נחילים. אולם התייחסותו לדבורים שונה ומורכבת יותר, היות שהוא אינו מתארן פשוט כהמון אלא כקהילה מאורגנת – מטאפורה יעילה למבנה החברתי של בני האדם. מכאן שהנחיל הוא דימוי של חברת בני האדם, ואף מבושר – גם אם מתוך כוונה שונה של הטקסטים מתקופת הקיסרות המוקדמת – טקסטים שנדון בהם להלן.

Atque ut apium examina non fingendorum favorum causa congregantur, sed cum congregabilia natura sint, fingunt favos, sic homines, ac multo etiam magis, natura congregati adhibent agendi cogitandique sollertiam.³¹

ועוד, כפי שנחיל דבורים מתקבץ יחד לא לשם עשיית חלות של דבש, אלא משום היות הדבורים מטבען נוטות להתקבץ מייצרות הן את חלות הדבש – כך בני האדם, אף ביתר שאת, בהיותם חברתיים מטבעם הם מיישמים את יכולת העשייה והחשיבה שלהם.³²

פסקה זו היא מתוך החיבור "על החובות" (De officiis), שנכתב בשלהי שנת 44 לפנה"ס – באותה התקופה בקירוב של החיבור הקודם שנדון לעיל – ואשר במסגרתו מציג קיקרו את המלצותיו באשר להתנהגותו האידיאלית של הצעיר הרומאי החותר לקריירה ציבורית.³³

30 על המטאפורה של הדבורים במקרה של עלייתו של דיוניסוס לשלטון ראו, Roberto Sammartano, *La formazione dell'esercito di Dionisio I. Tra prassi, ideologia e propaganda*, in HORMOS – RICERCHE DI STORIA ANTICA n.s 270–271 (2010).

31 Cic., *de off.* 1.157.

32 קיקרו על החובות א, 157, 102 (יוחנן גלוקר מהדיר, אביבה קציר תרגמה, 2003).

33 להרחבה בדבר תוכנו של "על החובות" לקיקרו, ראו, כרקע כללי: INTRODUZIONE A CICERONE (Emanuele Narducci ed., 1992), 21–26, וההפניות שם. ראו גם את חיבורו הערכני והתמציתי

ROBERTO FIORI, *BONUS VIR. POLITICA, FILOSOFIA, RETORICA E DIRITTO NEL DE OFFICIIS DI CICERONE* (2011).

ברגעי השיא של משבר פוליטי וחברתי חריף ביקש קיקרו לחזק את הערכים שבהם האמין ושלמענם נאבק מאז ומתמיד. תכליתו הייתה לאשש ולחזק את "יסודותיה האידאולוגיים והתרבותיים של המדינה הרומית, הכרוכים אף בהצדקה ההיסטורית של האימפריה – אדניהם האידאליים של החיים הרומאיים – ואת תבניות ההתנהגות הפוליטית אשר צריכות להיות מושרשות בחיים הפוליטיים עצמם".³⁴

בהקשר זה משתמש קיקרו בבואו לתאר את חברת בני האדם, בין יתר האמצעים הספרותיים המשמשים אותו, במטאפורת הדבורים. קיקרו מעמיד את הצורך האנושי בחברה ובהצטרפות לבני אדם אחרים במוקד השקפותיו בדבר חברת בני האדם.

בפסקה הנדונה, הלקוחה מתוך ספר א והעוסקת בעיקרה בהתפתחות המושג honestum (כנות), טוען קיקרו כי בדומה לנחילי הדבורים, אשר אינם מתקבצים כדי ליצור חלות דבש אלא יוצרים אותן בשל נטייתם הטבעית להתקבץ יחדיו, כך גם בני האדם, אף יותר מן הדבורים, להוטים להקדיש עצמם לפעילות ולמחשבה במסגרת החברה האנושית לפי מידת היותם חברתיים מטבעם (natura congregati).³⁵

חשוב להדגיש כי המחבר מבהיר כי הדבורים מתקבצות ומתארגנות יחדיו מכוח טבען, שהרי בנייתן של כוורות היא התוצאה, ולא הגורם, של הדחף הטבעי להתקהלות חברתית. כך גם בני האדם.

ההשוואה בין דבורים לבני אדם (בין הכוורת לבין חברת בני האדם) היא גלויה ומפורשת במקרה זה. יתר על כן, לדעתי, אפשר לייחס חשיבות רבה לעובדה שקיקרו מעלה השערה אשר לפיה אינסטינקט ההתקהלות של הדבורים (ומכאן אף של בני האדם) אינו נובע מגיבושה של ברית או אמנה, אלא הוא תופעה טבעית. ואכן, ב"על החובות" 1.157 נראה כי קיקרו דוחה את התאוריה אשר לפיה בני אדם מתקבצים לקהילות מכוח הסכמה הדדית ומצדד בהשקפה אשר שלפיה בני אדם מתאפיינים, כדרך הטבע, באינסטינקטים חברתיים.

זהו היבט מרכזי בבנייתו של חיבור זה של קיקרו. כפי שנראה להלן, השימוש בדמותן של הדבורים כסמל לחברתיות מובנית משקף את חזונו הפוליטי של קיקרו.³⁶ שימוש זה צפוי להתהפך בתוך זמן קצר, כאשר יוצב על מישור אידאולוגי חדש לגמרי אצל וירגיליוס.

ז. על ארגון הקולקטיבי של הדבורים: וארו ווירגיליוס

בטרם נעבור לניתוח הטקסט של וירגיליוס, כדאי להזכיר כי השימוש במטאפורת המבנה החברתי של הדבורים כמודל "אידיאלי" עבור בני האדם היה נפוץ בקרב החוגים האינטלקטואליים של שלהי תקופת הרפובליקה. ייתכן כי היה אחת מהנחות היסוד שבבסיס המבנה האידאולוגי רב המשמעות שיידון להלן. בכל הנוגע למטאפורת הכוורת, די אם נציין לענייננו את אחד הטקסטים המובהקים ביותר בנושא זה של וארו:

34 INTRODUZIONE A CICERONE, לעיל ה"ש 33, בעמ' 16.

35 ראו ARTHUR R. DICK, A COMMENTARY ON CICERO, DE OFFICIIS 339 (1996).

36 MARIO ATTILIO LEVI, AUGUSTO E IL SUO TEMPO 322 (1986).

Apes non sunt solitaria natura, ut aquilae, sed ut homines. Quod si in hoc faciunt etiam graculi, at non idem, quod hic societas operis et aedificiorum, quod illic non est, hic ratio atque ars, ab his opus facere discunt, ab his aedificare, ab his cibaria condere. Tria enim harum: cibus, domus, opus, neque idem quod cera cibus, nec quod mel, nec quod domus.³⁷

דבורים אינן בעלות טבע מתבודד, שלא כמו העיטים, אלא דומות לבני האדם. ואף שגם הקאָקִים [מין עורב] הם דומים בהיבט זה, הרי שאין מדובר באותו המקרה, שהרי במקרה הראשון יש אחרות עמל ובנייה שאינה מצויה במקרה השני; במקרה הראשון נמצא תבונה ומיומנות – ומכאן לומדים בני האדם לעמול, לבנות, לאגור מזון. לפנייהם שלוש מטלות: מזון, מעון, עמל, והמזון אינו דומה לדונג או לדבש או למעון.³⁸

לפנינו אפוא תיאור מלא חיוניות וסוגסטיבי ביותר. ארגון החברתי של הדבורים הופך למטאפורה יעילה ביותר של חברה בריאה ובנויה היטב. הדבורים מושוות לבני אדם, שכן מעל לכול הן מתייחדות (שלא כעיטים המתבודדים) ברוחן הקיבוצית. למעשה, וארו מסביר כי הדבורים מטבען אינן מתבודדות – נדמה ממש כאילו אנו קוראים כאן בכתביו של קיקרו.³⁹ אם כן, שוב אנו רואים את הדגשת יסוד הטבעיות, כלומר את הספונטניות המאפיינת את הרוח הקהילתית המצויה אצל הדבורים. בדרך זו מודגשת גם הנטייה האנושית המובנית למערכות ארגוניות קולקטיביות, אשר במסגרתן כל חבר בקבוצה – כפי שמציין וארו בהמשך – מבצע מטלה מדויקת לפי קריטריונים רציונליים. מזון, מעון, עמל: אלו הם בדיוק המרכיבים שאותם נראה מיד, אף אם במידה מוגברת, אצל וירגיליוס.

ח. וירגיליוס והיפוכה של מטאפורת הדבורים: הולדת הקיסרות

אלו היו אפוא הנחות היסוד ותפיסותיו של וירגיליוס שעל בסיסן יעבוד. וירגיליוס, הכותב בימי אוגוסטוס, רחוק מקיקרו לחלוטין בחזונו הפוליטי, ויצירתו המרכזית "איניאדה" מסמלת את תהילתו של השליט כמשיבו של תור הזהב. שנים לא רבות חלפו להן, אך ההקשר והכוונות – הפוליטיות, הספרותיות והמוסריות – של המשורר משקפות את המעבר מן הרפובליקה האריסטוקרטית של קיקרו לקיסרות של אוגוסטוס.

למעשה, וירגיליוס, היוצא מנקודת מוצא שאינה שונה בהרבה מזו של קיקרו ונארו, מבצע היפוך של הפרדיגמה הפרשנית. המשורר מתווה לפנינו ייצוג מפואר של חברת הדבורים (Georg. 4.149–227) כדוגמה ומופת לחברת בני האדם בתקופה המפוארת של "תור הזהב

37 Varr., r.r. 3.16.4–5

38 התרגום לעברית מן המקור הלטיני נעשה בידי המחברת, בהסתייעות בתרגום לאנגלית אצל CATO AND VARRO, ON AGRICULTURE 501 (William Davis Hooper & Harrison Boyd Ash .trans.1960)

39 לעניין יסוד הטבעיות, ראו Mantovani, לעיל ה"ש 10.

החדש" שעליה מבשר שלטון אוגוסטוס.⁴⁰ המשורר מפנה לאנלוגיה בין דבורים לבני אדם, אך משתמש בה לפי מפתח פרשני חדש לגמרי, המתאים לאידאולוגיה החדשה של תקופת הקיסרות.⁴¹ בבואו לתאר את ארגון החברתי של הדבורים נסמך וירגיליוס על המחבר וארו, שהוא המקור של וירגיליוס הן לעניין סיווגן של הדבורים (hist. 9.40) והן לעניין השימוש בדימוי של ארגון החברתי כסמל לחברת בני האדם.

כידוע, מחזור השירים המכונה "הגיאורגיקה" נכתב לאורך תקופה ממושכת יחסית (37–29 לפני הספירה), בין חיבור "האקלוגות" (מחזור השירים המכונה גם "הבוקוליקה") לבין חיבור "איניאס" (הידועה גם בשם "האיניאדה"). יצירה זו משקפת מחד גיסא תקופה של אי-ודאות ושל שינוי סוציו-פוליטי ברומא, את תוצאותיהן של מלחמות האזרחים, ומאידך גיסא את הקשר שבין אידאולוגיה של שלום לשיבה לתור הזהב. ספר ד, הנוגע לעניינינו, מוקדש לדבורים ומציג בבירור את הזיקה האמורה. דימוי ארגונם החברתי של חרקים עמלניים אלו נקשר, כפי שנראה להלן, גם אל הממד האלוהי, ונתפס אצל וירגיליוס כמודל לתיאורה של החברה האידיאלית, בתיאום מוחלט עם התעמולה האוגוסטיאנית.

הייצוג הרענן של הציוויליזציה החקלאית העתיקה ב"גיאורגיקה" עולה בקנה אחד עם שאיפתו של אוגוסטוס להשיב את "מנהגי האבות" העתיקים בעקבות השחיתות הנרחבת שפשתה בשלהי תקופת הרפובליקה.⁴²

עם זאת בספר האחרון של "הגיאורגיקה" מתמקד המשורר בניגוד שבין זערוריותן של הדבורים לבין הגדולה האצילית של אורח חייהן. למעשה, אצל וירגיליוס נקודות הדמיון משמשות לייצוג בהיבט המאקר; ⁴³ מטרתו אינה להשיח לקוראיו על אודות האדם היחיד אלא על אודות המין האנושי ככלל.⁴⁴ במילים אחרות, באמצעות תיאור עולם הטבע כפי שהוא מתגלם בדבורים מנצל וירגיליוס את ההזדמנות לתאר את חברת בני האדם.⁴⁵ הדבר עולה בקנה

40 לעניין זה ראו Mario Attilio Levi, *Il regno delle api e la 'Domus Augusta'*, 37 LA PAROLA DEL PASSATO 345 (1983).

41 לעניין הדבורים אצל וירגיליוס, אף כמודל לארגון פוליטי ומשפטי ראו, ראש וראשון: Francesco Della Corte, v. *ape (apis)*, in ENCICLOPEDIA VIRGILIANA 211 (Istituto della Enciclopedia Italiana ed., 1984), וכן Donald E. W. Wormell, v. *apicoltura*, *ibid.*, 214, שם. לקריאה נוספת ברוח דומה ראו FRANCESCO SINI, *BELLUM NEFANDUM. VIRGILIO E IL PROBLEMA DEL 'DIRITTO INTERNAZIONALE ANTICO'* 159 (1991).

42 לסיכום תמציתי של ספר ד ראו לאחרונה MICHAEL VON ALBRECHT, VIRGILIO. UN'INTRODUZIONE 87–116 (Aldo Setaioli trans., 2012).

43 ראו ALESSANDRO BARCHIESI, VIRGILIO, GEORGICHE 102 (1980), בעיקר לעניין הניגוד בין זערוריות הדבורים לגדולה האצילית של אורח חייהן המהווה, לדעת BARCHIESI, תמה מרכזית בספר ד.

44 ראו Thomas N. Habinek, *Sacrifice, Society and Vergil's Ox-born Bees*, in CABINET OF THE MUSES: ESSAYS ON CLASSICAL AND COMPARATIVE LITERATURE IN HONOR OF T.G. ROSENMEYER 209 (Mark Griffith & Donald J. Mastrorarde eds., 1990). ראו גם Richard F. Thomas, *The 'Sacrifice' at the end of the Georgics. Aristaetus and Vergilian Closure*, 86 CLASSICAL PHILOLOGY 211 (1991).

45 על ספר ד' "גיאורגיקה" ראו MANFRED ERREN, P. VERGILIUS MARO, GEORGICA, 781–1003 (Band 2. Kommentar, 2003).

אחד עם טענתו של ביכנר (Büchner), אשר לפיה טבען של דבורים הוא "ייחודי לחלוטין" בקרב בעלי החיים, ומייצג את הסמל ה"על-אנושי" של רעיון המדינה.⁴⁶ כאשר וירגיליוס מדבר על הדבורים, הוא אינו מתכוון לאדם היחיד אלא לחברה האנושית כולה. וירגיליוס מהלל את הארגון של כוורת הדבורים, את שקדנותן ואת שיתוף הפעולה שלהן. מקורותיו העיקריים של ספר ד ב"גיאורגיקה" הם אריסטו (ספר ט, פרק 40),⁴⁷ וכפי שצוין לעיל, וארו (r. r. 3.16). אולם בחירתו התמטית של וירגיליוס אינה קשורה לעובדה שהדבוראות זכתה להערכה רבה בקרב הרומאים (הדבש, שנחשב למתת האל, שימש הן ממתיק במקום סוכר והן למטרות רפואיות). במקום זאת באמצעות השימוש בדימוי זה ביקש וירגיליוס לתת ביטוי לאידאולוגיה ולחזונו הפוליטי.⁴⁸

ההתפעלות וההערצה כלפי קהילה חרוצה וממושמת זו, יחידה במינה בעולם החי, הציבה לפני המשורר הזדמנות ליצור דימויים חדשים אשר ביכולתם להצביע על (מופת) חברת בני האדם ותרבותם.⁴⁹

ט. וירגיליוס, הכוורת, וחברה שוחרת שלום

נבחן אפוא את דבריו של וירגיליוס ב"גיאורגיקה"⁵⁰ על אודות קהילת הדבורים.⁵¹ כבר בהקדמה לספר ד מדגיש וירגיליוס כי בכוונתו לסיים את הפואמה בתשבחות למתת האל – הדבש; אין זה מקרי כי הוא כותב "ועתה לדבש האוורירי, דורון שמימי" (profinitus aërii mellis caelestia dona (v. 1)). המשורר מבטיח כי בהמשך עיסוקו בבעלי חיים ידון באותו

- 46 K. BÜCHNER, VIRGILIO. IL POETA DEI ROMANI 372–373 (Elisabetta Riganti trans., 1986)
- 47 אריסטו "על ההיווצרות" בתוך מבחר מן החיבורים בביולוגיה ספר ג 10, 759 ב, 1–4 (יעקב לורן עורך, נמרוד ברי תרגם, התשל"ד): "אלא שבלתי סביר הוא גם שהדבורים נקבות והקיפנים זכרים. הרי הטבע אינו מעניק לאף אחת מן הנקבות נשק לצורכי שימוש בכוח; אך הקיפנים הם חסרי-עוקץ, ואילו הדבורים כולן יש להן עוקץ".
- 48 Sam Van Overmire, *The Perfect King Visions of Kingship in Classical Antiquity*, 56 (2011) AKROTERION 32.
- 49 ראו Van Overmire, שם, המציין בחריפות כי "נעשה שימוש במושגים ובתפיסות [על אודות דבורים] מתוך תחום מוכר על מנת להפוך היבטים מורכבים יותר של החיים למובנים. עם זאת ייצוגו של מלך הדבורים לא היה אך ורק תהליך תת-מודע: מחברים אלו [אשר התייחסו לדבורים] שאפו גם להשפיע על קוראיהם, תוך שימוש בדוגמה טבעית לפי בחירתם. כך זכה המופת למבנה החברתי לאישור מעולם הטבע". ברוח דומה ראו גם LE GEORGICHE DI VIRGILIO III–IV 107 (Francesco Della Corte trans & comm., 1986).
- 50 ראו L.P. WILKINSON, THE GEORGICS OF VIRGIL 260–261 (1969), המדגיש כי התדירות – שישה-עשר אזכורים – ומידת הדיוק בהתייחסויותיו של וירגיליוס לדבורים ביצירותיו האחרות מעידות על כך שהיה לו עניין מיוחד בהן.
- 51 ראוי להדגיש כי הדבורים כבר אוזכרו אצל וירגיליוס ב"אקלוגות" 1.54 (Hyblaeis apibus), שם נזכרות דבורי היבלאיה. על אודותיהן ראו VIRGILIO MARONE, LE BUCOLICHE 158–159 (Alfonso Traina trans., 2012). זן זה של דבורים יופיע שוב ב"איניאס".

החומר אשר הקדמונים האמינו כי הוא טל משמיים,⁵² ואשר עם נופלו על הפרחים עם שחר, מלקטות אותו דבורים.⁵³ ניתן לראות שאצל וירגיליוס הדבש אינו תוצר של ליקוט סבלני אלא יורד מן השמים על פרחים במהלך הלילה או בשעות הבוקר המוקדמות, כפי שניתן לראות גם ב"אקלוגות" 4.30 (*et durae quercus sudabunt roscida mella* – "ואלונים עיקשים ייטפו טל דבש") וב"גיאורגיקה" 4.164 (*distendunt nectare cellas* – "ומגדישות את התאים בצוף נקטר"). רעיון השמימיות (*caelestis*) משלים את רעיון האווריריות (*aërius*): הדבש, במילותיו של וירגיליוס, מקורו הן ברקיע הן בשוכני שמיים, היינו האלים, ומכאן ייחוסו לספֵּרָה האלוהית.⁵⁴ התמה של ספר ד מתבהרת כבר בטור הראשון. בכונתו של המשורר לדבר בשבחי הדבוראות וגידול הדבורים ועולמן: לפנינו תיאור של חייהן הקולקטיביים של הדבורים (53–62), הדי מלחמת האזרחים (67–87) ותיאור קיצו של הקרב בין שתי המלכות (88–94). לאחר מכן אנו מוצאים תיאור של דבורים ואת עבודתו של הדבוראי (95–148), בטרם נגיע אל מוקד התעניינותנו בדיון זה – חייהן המאורגנים של הדבורים (153–169). לאחר שהסביר כי ראש האלים יופיטר העניק לדבורים זכויות טבעיות כגמול על שהזינו אותו בכרתים, ממשיך וירגיליוס לתיאור של חיי הדבורים. הדבורים לבדן מביאות צאצאים ודרות במשותף, מקיימות אורח חיים המוסדר בכללים מחמירים וצנועים, ויש להן מולדת ומעון קבועים. נבחן במיוחד את הקטע שלהלן:

Solae communes natos, consortia tecta
urbis habent magnisque agitant sub legibus aevum,
et patriam solae et certos novere penates,
venturaeque hiemis memores aestate laborem
experiuntur et in medium quaesita reponunt.
Namque aliae victu invigilant et foedere pacto
exercentur agris.⁵⁵

52 Aristot. *Hist. Anim.* V, 22, 554 a 4. פליניוס הזקן יטען כי דבש הוא יזע השמיים (n.h. XI 30). לעניין זה ראו Armando Salvatore, *Lettura del quarto libro delle Georgiche*, in LECTURAE VIRGILIANAE 126 (Marcello Gigante ed., 1982).

53 ראו Salvatore, שם, המדגיש כיצד דימוי השמים שמהם ניגר הדבש תואר על ידי וירגיליוס ("אקלוגות" 4.30) עוד לפני שעלה בדעתו לחבר את ה"גיאורגיקה". והשוו אובידיוס ("מטמורפוזות" 1.12), סנקה ("מכתבי מוסר" 84), פליניוס הזקן ("תולדות הטבע" 11.12), המקשרים דבורים לדימוי אלוהי.

54 ראו P. VERGILIUS MARO, *GEORGICS* 29 (J.L. Whiteley ed., 1969), המציין כי בעת העתיקה האמינו כי דבש ירד כטל מן השמיים (והשוו "אקלוגות" 4.30 *roscida mella*) – אמונה טפלה שנוצרה בשל הבלבול בין דבש לבין טל דבש, המופרש מכנימות ומחרקים מיקרוסקופיים מסוימים על גבי עלים.

55 Verg. *Georg.* 4.153–159.

הן [הדבורים] לברן מביאות צאצאים יחדיו, מחזיקות יחדיו את מגוריהן במקום מושבן ומנהלות את חייהן לפי שרביטו של החוק. הן לברן יודעות מולדת ומגורי קבע, ובקיץ, בזוכרן את החורף הצפוי, עושות את ימיהן בעמל לאגור פרי עמלן במחסן משותף. שהרי חלקן משגיחות על ליקוט המזון, ומכוח ברית של קבע עמלות בשדות.⁵⁶

ושוב לאחר מכן, בהתייחס לדבורים (טורים 162–169):

[...] aliae spem gentis adultos
educunt fetus, aliae purissima mella
stipant et liquido distendunt nectare cellas.
Sunt quibus ad portas cecidit custodia sorti,
inque vicem speculantur aquas et nubila caeli
aut onera accipiunt venientum aut agmine facto
ignavum fucos pecus a praesepibus arcent.
Fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.

אחרות מטפלות בצאצאים, תקוות העם; אחרות דוחסות דבש טהור שבטהורים, ומגדישות את התאים בצוף נקטר. ובגורלן של חלק עלה לשמש שומרות בשערים, ואלו בתורן צופות לגשמים ולעננים שברקיע, או נוטלות את המשא מן הבאים, או במערך קרב מניסות ממחוזותיהן את הקיפנים [הזכרים], עדר עצל. זוהר כל עמלן, ומתוק ניחוח הדבש מבושם הקורנית.⁵⁷

ובטורים 197–202:

56 תרגום זה, בדומה למובאות האחרות המשולבות במאמר זה מתוך "גיאורגיקה" ו"האקלוגות", נעשה בידי המחברת מן המקור הלטיני, לצורך מאמר זה. עם זאת ראוי לציין במקרה זה ובנוגע ליתר המובאות האמורות – גם את התרגום המובא בגרסה עברית ליצירות אלו: "רק אצלם (אצל הדבורים) כל דור הבנים החדש שייך לכל כולם במשותף ומשותפים כך גם כל הבתים שבכל העיר, והם חיים תוך שמירה קפדנית על התחיקה; רק הם יודעים מולדת מהי ואת החוקים השוררים בביתם; מתוך דאגה לחורף הממשמש ובא עובדים הם, על אחד למען הכלל, בשקדנות רבה ומשמרים את סך התנובה הכללית שבבית כרכוש משותף. אחדים דואגים למזון ועל-פי סדר מוסכם ורבו עפים בחוץ בכל הסביבה" (וירגיליוס הבוקוליקה והגאורגיקה; האניידה 196 (יוסף האובן (נבו) תרגם, 1996).

57 תרגום של המחברת. תרגום אחר, של יוסף האובן (נבו), שם, בעמ' 196–197: "אחרים מטפלים בדור הצעיר, בתקוותו, בעתידו של העם; ושוב אחרים צוברים את הדבש הנקי מכל למען, הודות לעסיס שבו, יתרחבו התאים ככל האפשר. על אחרים מוטל התפקיד לסירוגין לצפות בענני השמים, ענני גשם, או לקבל בשער את פני הבאים ואת משאם שהביאו עימם; או כולם ביחד, להרחיק את הדבורים הזכריים, כאותו מין עצלני, מן האבוסיים. ללא הפוגה מתנהלת התעסוקה הנלהבת ועז הוא ניחוח הקורנית העולה מן הדבש".

Illum adeo placuisse apibus mirabere morem,
quod neque concubitu indulgent nec corpora segnes
in Venerem solvun taut fetus nixibus edunt:
verum ipsae e foliis natos, e suavibus herbis
ore legunt, ipsae regem parvosque Quirites
sufficient aulasque et cerea regna refigunt.⁵⁸

ופליאתך תתעורר אף אל מול נוהג זה השורר בקרב הדבורים, אשר אינן נקשרות בקשרי הנישואין, אינן מפקירות איבריהן למעשה האהבים, או נקשרות בחבלי עמל הלידה, אלא לבדן מלקטות את ילדיהן בפיהן מן העלים והעשבים המתוקים, לבדן מקימות מלכים חדשים ונתינים זעוריים, ומתקנות תקנה להיכלות ממלכות הדונג.⁵⁹

ולבסוף, טורים 212–218:

[...] Rege incolumi mens omnibus una est;
amisso rupere fidem constructaque mella
diripuere ipsae et crates solvere favorum.
Ille operum custos, illum admiruntur et omnes
circumstant fremitu denso stipantque frequentes
et saepe attollunt umeris et corpora bello
obiectant pulchramque petunt per volnera mortem.

וכאשר המלך ישכון לבטח, תהא נפש כולן כאחת; ואם יאבד, מיד ישברו ברית האמונים, ובעצמן יהרסו את מאגרי הדבש שאגרו בעמלן ויחריבו את רשתות הדונג של חלות דבשן. הוא שומר עמלן; לו יראת כבודן; אליו יאספו כולן בקהל רוגש, ובהמוניהם יסעדוהו. ולעיתים קרובות אף יישאוהו על כתף, ובגופן יגנו על גופו בקרב, ובמטר פציעותיהן יבקשו את מותן בתהילה.⁶⁰

בהיצג פתיחה (אקספוזיציה) ארוך זה, טורים 153–218, מדגיש וירגיליוס, למעשה, כי קיומה של הכוורת נשען על מידותיהן הטובות של הדבורים, אף שחייהן כפופים לחוקים ומוקדשים במלואם לקהילה, הנהנית מפרי עמלן. הדבורים נוהגות לחלוק בבעלות על ביתן ועירן

58 לעניין טור 201, ראו בפרט & Francesco Della Corte trans. LE GEORGICHE DI VIRGILIO 150 (comm., 1986). המחבר מציין כי הדבורים ראיות לא רק להשוואה לבני אדם, אלא אף להערכה רבה יותר. יש להודות כי במקרה זה לא נראה כי וירגיליוס מבקש להציב את הדבורים במדרגה עליונה על בני האדם, אלא להוקיר את הרומאים באמצעות השוואתם לחרקים אלו יצירי הדעת האלוהית (*mens divina*), והצגתם כאזרחים האוהבים את מלכם (*rex*).

59 תרגום של המחברת.

60 תרגום של המחברת.

153) *consortia tecta urbis*, v. 153) – "יחדיו חוסות תחת גגות עירן"; לאחד את פירות עמלן וליהנות ממנוחה משותפת.

הפריז, המעון, החוקים והמולדת המשותפת מייצגים את אבני הפינה של חברת מופת זו, המאורגנת על פי הלכותיה המחמירות ביותר של קומונה קיבוצית.⁶¹ אפשר לזהות כאן הד לדבריו של וארו, בתוספת מושגים חדשים, כגון "חוק" ו"פריז", המזכירים את ערכיה של החברה האוגוסטינית (ואת האינטרסים העיקריים של וירגיליוס, לרבות אינטרסים פוליטיים מובהקים).⁶²

ראוי להדגיש בהקשר זה כי ב"גיאורגיקה" 4.158-159 (*Namque aliae victu invigilant et foedere pacto exercentur agris* – "שהרי חלקן משגיחות על ליקוט המזון, ומכוח ברית של קבע עמלות בשדות"), מציין וירגיליוס כי הדבורים מאורגנות במסגרת ברית קבע (*foedus pactum*) ביניהן, הקובעת חלוקה מושלמת של תפקידים ועבודה – ברית הנכרתת הודות לקבלה מודעת של הסדרים, הכפופה למלך (שליט) יחיד הערב לה.⁶³

המלך מוצג אצל וירגיליוס הן כ-*custos* (שומר או אפוטרופוס) של העבודה (טור 215)⁶⁴ הן כמי שערב לאחדות שנכרתה מכוח הברית. על כן במותו של הריבון מפירות הדבורים את האמונים (*fides*) שקשרו ביניהן ומשמירות ומחריבות את כל מה שבנו לפני כן (טורים 213–214). הרמיזה למלחמות האזרחים אשר נסתיימו זה לא כבר, עם עלייתו של אוגוסטוס, היא ברורה בעליל.

ואולם, ברורה לא פחות היא ההתייחסות לערכי הטוהרה והפריז בחברת הדבורים (טורים 197–209), שהועלו גם הם על נס במסגרת האדאולוגיה והחקיקה של אוגוסטוס, אשר רצה ליצור המשכיות בין רומא הקדומה לבין רומא של זמנו, באמצעות רפורמות פוליטיות והחזרתם של הערכים המסורתיים, בעיקר בתחום דיני המשפחה.⁶⁵

אם כך, הכוורת מעניקה לוירגיליוס הזדמנות להלל ולשבח חברה המתאפיינת בכנות, בטוהר, בפייסנות ובסדר, המכבדת את החוקים ומנהגי האבות.⁶⁶ עם זאת אבן הראשה של מערכת זו טמונה בקיומה של סמכות יחידה, הסמכות השלטונית, הערבה והשומרת של ערכים אלו. עם נפילתו של המלך שבים הכאוס והדחפים הרצחניים של דבורה כלפי רעותה לשרור בקהילת הדבורים.

61 ראו BÜCHNER, לעיל ה"ש 46, בעמ' 373.
62 על המשפט אצל וירגיליוס ראו Rachele Hassan, *Tradizione giuridica antica e ideologia augustea. Un catalogo di dannati nel Tartaro Virgiliano (Aen. 6.608–614)*, in LA REPRESSIONE CRIMINALE NELLA ROMA REPUBBLICANA FRA NORMA E PERSUASIONE 493 (Bernardo Santalucia ed., 2009), וההפניות שם.
63 Oliviero Diliberto, v. *pactum/paciscor*, in III *ENCICLOPEDIA VIRGILIANA* 918 (Istituto della Enciclopedia Italiana ed. 1986).
64 ראו Diliberto, v. *pactum/paciscor*, שם.
65 למשל, הוא הכניס חוק נגד ניאוף וחוקים לעידוד הנישואין והילודה.
66 על המשמעות המשפטית של חברת הדבורים אצל וירגיליוס ראו VIRGILIO, *BUCOLICHE, GEORGICHE. L'AMORE PROFONDO PER LA TERRA, PER GLI ANIMALI, PER I CICLI DELLE NATURA* 236, note 2 (Luca Canali intr.& trans., 1992).

י. על האינסטינקט הטבעי של הדבורים. השוואה בין קיקרו לוירגיליוס

הפער התפיסתי בין וירגיליוס לבין קיקרו ברור. אך יש נקודה אחת המעוררת, לדעתי, עניין רב, ואשר ראוי להדגישה. נזכיר כי ב"על החובות" מדגיש קיקרו את האינסטינקט של הדבורים (בדומה לבני האדם), המניע אותן כדרך הטבע להתנהגות עדרית. גם תיאורה של מושבת הדבורים אצל וארו, המתאר אותן כחברתיות מטבען, אינו נבדל מכך בהרבה.

כלומר, הדבורים אינן מתקבצות יחדיו, כפי שהודגש לעיל, למען מטרה פוליטית או מכוח הסכם מעין-משפטי, אלא מכוחו של אינסטינקט טבעי.

לעומת זאת אצל וירגיליוס הדברים מתהפכים. הדבורים כורתות ברית ואינן פועלות מתוך דחף, כפי שעולה מן השפה המשפטית אשר וירגיליוס היה בקיא בה (*foedere pacto*).⁶⁷ אם כן, לפנינו מוצגת בחירה ולא צורך אינסטינקטיבי. הערב לברית הוא הוא מקור העוצמה הבלעדי והראשי, ובנופלו תתמוטט ותקרוס גם הברית.

בדומה לזה, גם אזרחי רומא בוחרים לעשות להם מלך, קיסר – אוקטביאנוס אוגוסטוס – הערב לאותה ברית או "אמנה חברתית", חברה עובדת, שאינה מושחתת, צנועה ומאוחדת (כמו שווירגיליוס מבין וקורא את הסדר של הדבורים). בכך יישמרו הערכים החדשים, המייצגים, על פי התעמולה האוגוסטינית, את החזרה לערכים העתיקים של רומא המוקדמת: חרוצה, נקייה משחיתות, מפוכחת ובעלת לכידות פנימית.

יא. הערות לסיכום, דבורים אצל סנקה

וכך אנו שבים לסנקה, שבו פתחנו.

הכותבים של תקופת הרפובליקה המאוחרת אומנם היללו את הלכידות של חברת הדבורים, אך ראו בבעלי חיים אלו אות המבשר את בוא הקץ: קיקרו דימה אותן להמון של עבדים המאיים על הרפובליקה, או לעלייתה של עריצות.

סנקה ראה את ההקבלה שבין חברת הדבורים המאורגנת לבין חברת בני האדם כמוכנת מאליה. בד בבד קיבע הפילוסוף אחת ולתמיד את מטאפורת מלך הדבורים כמופת לשליט (*princeps*) ברומא במהלך המאה הראשונה לספירה. אולם לעומת וירגיליוס, שחי בראשית ימי הקיסרות, ועדיין נדרש להדגיש את תפקידו של ה"שליט" כמי שערכ לקיומו של הסדר החברתי (מלך הדבורים – הקיסר), אצל סנקה הדוגמה של מלך (*rex*) הדבורים (נטול העוקץ, ומשכך מסור למידת הרחמים – *clementia*) היא יסוד פרדיגמטי בכוננתו הפדגוגית-מוסרית, המיועדת לחינוכו של נירון הצעיר. גם אצל סנקה, בדומה לקיקרו ולווארו, קיימת הפנייה אל הטבע: אך הפניה זו אינה מתייחסת עוד אל האינסטינקט הטבעי להתקבצות – תפיסה שאיבדה מתוקפה, כפי שראינו, כבר אצל וירגיליוס – אלא דווקא אל היעדרו של עוקץ אצל מלך הדבורים. כלומר, דווקא הטבע הוא המבקש לעשות את המלך-קיסר לרחום. למעשה, בתקופה של סנקה אין

67 בנוגע ל-*foedere pacto*, ראו לעיל ה"ש 63.

מטילים ספק עוד במעמדו של הריבון המאפשר את "האמנה החברתית", אלא משתמשים בדימוי של הדבורים והכוורת על מנת לדון במאפייני השליט – בתפקידיו, בפעולותיו, בתכונותיו, בתחומי אחריותו, ולמעשה באופן שבו עליו להפעיל כוח. מכאן שהדימוי של ממלכת החיות, וכטענתי בחיבור זה – בעיקר של הדבורים – משתנה שינוי קיצוני במהלך של פחות ממאה שנים, בד בבד עם שינויים מוסדיים ברומא העתיקה. הכוורת נתפסת הן כהד לתמורות אלה הן להצדקת האידיאלים שרווחו בזמן חיבורם של הטקסטים שנדונו כאן, והכול בעיתות אי-השקט שבין קץ הרפובליקה לייצובה של הקיסרות.⁶⁸

68 ראו Costa, לעיל ה"ש 4, בעמ' 409: "אפשר שסודן של המטאפורות המתמשכות [המתייחסות לדבורים] נוגע ליכולת שלא להציג תשובה אלא דווקא לצעוד צעד לאחור, ליצור את אשליית ההגות [...] על אודות סדרם המסתורי של אותם חלקים מתוך השלם הממשיכים להיות מוצבים שוב ושוב כאחת מ'השאלות הגדולות' המהותיות ביותר שלנו".